

Doc. dr. Nives
Ličen

Filozofska fakulteta
Univerze v Ljubljani

Maja Tomšič

Natalija Planinc

OHRANJANJE KULTURNE DEDIŠČINE NA PRESEČIŠČU MED ANDRAGOGIKO IN KULTURNO ANTROPOLOGIJO Študija primera: društvo Anbot

POVZETEK

Raziskava se je osredotočila na povezavo med neformalnim izobraževanjem in ohranjanjem kulturne dediščine v lokalnem okolju, za katerega so značilne večkulturnost in migracije.

V okviru študije primera so bile uporabljene kvalitativne metode raziskovalnega dela, s katerimi je bilo analizirano izobraževanje v 28 študijskih krožkih v društvu Anbot za obdobje 2003–2011.

Ugotovitve kažejo, da je izobraževanje učinkovito pri ohranjanju kulturne dediščine, ker je nastala tesna povezanost med prostovoljnim delom in strokovnim znanjem. Učinkovito je tudi pri konstruiranju lokalne identitete, saj sta se z delovanjem društva razvila pomensko okolje in skupnost, s katero se ljudje identificirajo.

Ključne besede: neformalno izobraževanje, izobraževanje odraslih, odrasli, študijski krožek, društvo, kulturna dediščina

CULTURAL HERITAGE PRESERVATION IN THE CROSS-SECTION OF ANDRAGOGY AND CULTURAL ANTHROPOLOGY – ABSTRACT

Our research focused on the links between non-formal education in a local environment and the practice of cultural heritage preservation. The case study was conducted in Piran, a Mediterranean town known for its multicultural character and migrations. Qualitative research methods were used to analyze the educational activities in 28 study circles in the period 2003–2011 in the context of the association Anbot (Once). The results show efficacy of non-formal education in the field of cultural heritage preservation. The members of study circles have managed to preserve many artifacts and social practices in the domain of cultural heritage by linking professional knowledge and voluntary work. It was also observed that the educational practice fostered the feeling of local identity and belonging.

Keywords: non-formal education, adult education, adults, study circle, association, cultural heritage

UDK: 374.7

UVOD

Ohranjanje kulturne dediščine ter razvijanje skupnosti in kulturnih praks se tesno povezuje z neformalnim izobraževanjem odraslih in andragogiko, kot lahko zasledimo v delih različnih avtorjev (Židov, 2011a; Kasworm, Rose, Ross-Gordon, 2010; Taylor, McKinley Parrish, 2010; Bračun Sova, 2009; Findeisen, 1998). Izobraževanje o kulturi in ohranjanje kulturne dediščine je način za spoznavanje

med različnimi skupinami in za oblikovanje identitete. Poteka v društvih in kulturnih ustanovah, kot so muzeji, galerije, knjižnice, ki s svojo dejavnostjo na področju neformalnega izobraževanja odraslih ustvarjajo t. i. tretji prostor, to je prostor med formalnim izobraževanjem in izkustvenim učenjem v vsakdanjem življenju. Podoben položaj pri oblikovanju tretjega prostora imajo tudi društva, njihovo poslanstvo v neformalnem izobraževanju v slovenskem okolju sega že v 19. stol.,

ko so imela društva s svojim izobraževalnim delovanjem vidno vlogo pri oblikovanju nacionalne identitete (Govekar Okoliš, 2006; Ličen, 1996).

V raziskavi smo proučevali vlogo povezovanja neformalnega izobraževanja in ohranjanja kulturne dediščine. V ta namen smo izbrali primer društva Anbot iz Pirana, ki v slovenskem prostoru izstopa po svoji dejavnosti. Metodološko smo raziskavo zastavili kot študijo primera, ki vključuje 28 študijskih krožkov. Izhajali smo iz dveh predpostavk. Prva je bila, da je praksa ohranjanja kulturne dediščine (lahko) sredstvo za medsebojno povezovanje in vzpostavljanje skupnosti v kulturno heterogenem okolju. Iz tega razloga smo izbrali prav piransko okolje, ki je jezikovno heterogeno. Druga predpostavka je bila, da je v kontekstu povezovanja med neformalnim izobraževanjem in ohranjanjem kulturne dediščine pomembno povezovanje med strokovnim znanjem, nastajajočim znanjem v neformalnih izobraževalnih praksah in prostovoljnim delovanjem v partikularnem okolju. Povezati je treba spoznavanje in delovanje pri nastajanju kontekstualiziranega znanja in ga umeščati v strukture strokovnega znanja. Brez te povezave lahko delovanje prostovoljcev povzroča nasprotno učinke od želenih.

DEJAVNIKI, KI VPLIVAJO NA SPREMINJANJE ZANIMANJA ZA KULTURNO DEDIŠČINO IN UČENJA O NJEJ

Devetdeseta leta prejšnjega stoletja so posebno zanimiva za povezovanje kulturne dediščine in neformalnega izobraževanja odraslih. To je bil čas, ko so se začeli poudarjati koncepti človeškega kapitala, tihega znanja, učeče se skupnosti, celostnega učenja. Na

različnih področjih se je povečalo zanimanje za kulturno dediščino; obudilo se je tudi zanimanje za tradicionalne obriti, ki je v evropskih državah zamrlo v 60. in 70. letih prejšnjega stoletja, ko je bil čas »evforične industrializacije«, kot ga imenuje Pallasmaa (2012: 58). Povečalo se zanimanje za delovanje, ki pomeni dialog med telesom, mislijo in domišljijo. V sklopu teorij o celostnem učenju in človeku kot akterju izstopijo razmišljanja o performativnem znanju, ki omogoča ljudem, da delujejo. Učenje razumemo kot proces spreminjanja utelešenega sebstva, ki se dogaja na ravni spoznavanja, čustvovanja in delovanja. Takšno pojmovanje učenja je bilo sestavni del konceptualizacije mreže študijskih krožkov v Sloveniji v 90. letih prejšnjega stoletja. Delovanje in učenje kot del vsakdanjih praks – kot denimo v teoriji biografskega učenja ali teoriji izkustvenega učenja – integrirata intencionalnost, simbolne mreže pomenov in telesne prakse posameznika in skupin. Pri proučevanju učenja torej ne moremo mimo kulturnih praks, ki so se izoblikovale v nekem okolju in jih sestavljata snovna in nesnovna kulturna dediščina.

Zanimanje za kulturno dediščino se je povečalo v vseh evropskih državah, v slovenskem okolju pa so bila 90. leta še nekoliko bolj posebna, ker se je tedaj »začelo iskanje znakov iz preteklosti, s katerimi bi opredelili slovensko nacionalno identiteto«, zapiše Fakin Bajčeva (2011: 11). Iskanje lokalnih značilnosti iz preteklosti je bilo pogosto tudi tema študijskih krožkov, predstavnikov neformalnega izobraževanja v lokalnem okolju. Tudi kulturna dediščina postaja v 90. letih prejšnjega stoletja pogosto skrb »lokalcev«. V lokalnih okoljih se tako prepleteta neformalno izobraževanje in skrb za kulturno dediščino, kar kaže tudi analiza delovanja študijskih krožkov (Bogataj, 2012; Dolžan Eržen, 2012). Približno petina

študijskih krožkov se ukvarja s temami s področja etnologije in kulturne dediščine. Vse navedeno učinkuje na konstruiranje lokalnega prostora in kulturnega delovanja v tem prostoru. Neformalno izobraževanje postaja s krepitvijo pomena regionalnih skupnosti in z zmožnostjo, da se hitro približa lokalnim potrebam in lokalnim pomenom, tudi sredstvo za razumevanje in ustvarjanje skupnosti. Pri tem bi bilo naivno, če bi se ob praksah ohranjanja dediščine prepustili prepričanjem, da so ljudje nekoč živeli bolje v primerjavi s sodobnim svetom globalizacijskih gibanj in da bi si lahko z ohranjanjem socialnih praks iz preteklosti ustvarili stabilnejše okolje. Verjetno to ni mogoče in je treba pri izobraževanju na to opozoriti. Oživljanje lokalnih značilnosti – z zornega kota proučevanja učenja in izobraževanja – pomeni predvsem soustvarjanje praks in identitet, soustvarjanje pripadnosti v nekem okolju v sedanjem času. Aktualiziramo tiste elemente, ki so se v tradiciji izkazali kot dobri za ljudi in hkrati pomenijo artikulacijo sedanjih družbenih praks. To pomeni, da ne gre le za ohranjanje, temveč tudi (ali predvsem) za soustvarjanje aktualnih praks. Kulturna dediščina je zanimiva iz več razlogov. Ne le da jo želimo ohraniti zaradi spominov, temveč je lahko tudi vir novega razvoja, denimo v okviru gospodarskega (turizem) in socialnega razvoja pri povezovanju skupin, generacij ipd.

Z dediščino se ukvarja vedno več ljudi

Naslednji dejavnik, ki vpliva na spreminjanje učenja in izobraževanja o kulturni dediščini, je število ljudi, ki se ukvarjajo s kulturno dediščino. Število teh narašča. Nastajajo različna društva, ki vpeljujejo raziskovalne, akcijske in izobraževalne projekte v domače okolje. Nekateri od projektov si izrecno postavljajo za cilj ohranjanje kulturne dedišči-

ne, večinoma pa je ohranjanje dediščine le sestavni del akcij. Fakin Bajčeva (2011: 59) piše o delovnih akcijah (*robotah*) v Volčjem Gradu, kjer deluje društvo Debela griža, in pojasnjuje, da njihovo delovanje ni primarno namenjeno ohranjanju kulturne dediščine. Vodnjakov ne gradijo in čistijo, ker so kulturna dediščina, temveč predvsem zaradi tega, ker ljudje potrebujejo vodo. Podobno tudi udeleženci študijskih krožkov ne delujejo le zato, da bi nekaj (dediščino) varovali, marveč so pomembni tudi spoznavanje, druženje, delovanje v skupnosti in medsebojna komunikacija. Pomembni so povezave in spomini ter njihova doživetja kot vir izkusnega učenja in razvoja občutka pripadnosti, ki se kaže v zadovoljstvu.

Ob tem, da se z dediščino ukvarja vedno več ljudi, je pomembno spoznanje, da ljudje v lokalnih skupnostih in strokovnjaki vidijo vrednoto v istih stvareh, vendar iz različnih razlogov (Fairclough, 2008, v Fakin Bajec, 2011: 60). Ta vidik – različni razlogi za vrednoto – se je avtoricam zdel pomemben pri iskanju povezav med izobraževalnimi dejavnostmi v lokalnem okolju in ohranjanjem kulturne dediščine. Ohranjanje kulturne dediščine je lahko naključno del nekih dejavnosti v lokalnem okolju. Bolje pa je, če si pri tem pomagajo s strokovnim znanjem, da ne bi prišlo do poškodovanja, uničenja ali naivne zagledanosti. Povezovanje strokovnih metod in delovanja prostovoljcev, ki so neformalni učenci, se zgodi na različne načine. V naši raziskavi smo se osredotočili na povezovanje med delovanjem študijskih krožkov v okviru društva Anbot in prireditvijo Dnevi evropske kulturne dediščine. Slednjo vodijo strokovnjaki s področja varovanja kulturne dediščine. Preden nadaljujemo s prikazom empiričnih podatkov, naj pojasnimo tudi pomen besedne zveze kulturna dediščina.

Kulturna dediščina

Dediščina je različno opredeljena. *Slovenski etnološki leksikon* (Baš, 2004: 76) jo opredeljuje kot »premoženje, ki se deduje«, in kot »izročilo, tradicija, zgodovinski spomin, preteklost, gmotne, družbene in duhovne sestavine kulture in načinov življenja, ki vsakokratno sedanjost povezujejo s prejšnjimi obdobji«. Tolstoy (2008: 85) jo pojasni kot »celoto materialnih in duhovnih, kulturnih dosežkov družbe, njeno zgodovinsko izkušnjo, ki je ohranjena v prostorih javnega spomina«. Kulturna dediščina je del kolektivne memorije, kot besedno zvezo uporablja Halbwachs (2001). Oblikuje se prek dosežkov, ki so nastali v različnih časovnih obdobjih in se prenašajo na nove generacije in nova obdobja. V opredelitvah je posredno poudarjen vidik dediščine, na katerega opozarja tudi Bogataj (1992: 12), in sicer, da »dediščine ne smemo razumeti le kot oblike preteklosti, ampak predvsem kot oblike sedanjosti in sodobnosti z razsežnostjo zgodovine«. Ta vidik je bil vključen tudi v naše raziskovanje, saj smo bili pozorni na aktualne prakse, ki se dogajajo v stiku z dediščino.

S postmodernimi preobratu v humanistiki se je razširil tudi koncept dediščine. Težišče proučevanja se je premaknilo na socialne prakse (*nesnovno kulturno dediščino*) in skladno s konstruktivizmom na načine oblikovanja pomenov. S tem pa se proučevanje in ohranjanje dediščine približa vedam, ki se ukvarjajo s konstrukcijo znanja in oblikovanjem identitete. Za raziskovalce postanejo zanimive vse vrste znanja (Graham, 2002), načini delovanja skupnosti (Muršič, 2005), vsakdanje življenje in spreminjanje identitet. Takšen pristop se povezuje tudi s poststrukturalističnimi in-

terpretacijami učenja, ki izhajajo iz semiotskih sistemov in konstrukcije pomenov. V stičišču, kjer kulturno dediščino proučujemo kot znanje in socialno prakso, v kateri se znanje oblikuje, se prepleteta andragogika in kulturna antropologija.

OPIS OKOLJA RAZISKAVE

Ker je bila raziskava zasnovana kot študija primera, bomo najprej opisali okolje. Raziskovali smo kulturne prakse, nastajajoče na stičišču tradicije in novih pogojev skupnega življenja v mestu, ki ima raznoliko strukturo prebivalcev. Piran šteje nekaj nad štiri tisoč prebivalcev in med njimi je razmeroma malo »starih« prebivalcev, ki v mestu živijo že več generacij. Po letu 1953 je ostal skoraj brez »avtohtonega« prebivalstva, saj so bile tukaj po drugi svetovni vojni obsežne migracije. Italijani so se odselili, priseljevali so se Slovenci in prebivalci iz jugoslovanskih republik. Raziskovalec migracij v Piranu I. Pletikosić (2001) ugotavlja, da je mesto od jeseni 1953 že trikrat zamenjalo svoje prebivalstvo in je Piran po tem edinstven v svetovnem merilu, ker je mesto priseljencev.

V to turistično obmorsko mesto se priseljevali ljudje iz notranjosti Slovenije, ki so v njem kupovali stanovanja kot svoje počitniške lokacije, Pirančani pa so se selili v druge dele občine. Piran je tudi večkulturno okolje, tu živijo Slovenci, Italijani in prebivalci, ki so prišli iz drugih republik Jugoslavije. Precej je ljudi, ki tu živijo le ob koncu tedna in med počitnicami. Vse to ni ugodna situacija za ohranjanje kulturne dediščine niti za samodejno oblikovanje skupnosti. Za ohranjanje kulturne dediščine so

navadno pomembne skupine prebivalcev, ki so že dolgo časa domačini v nekem okolju in so razvili »kolektivno memorijo« ali spominsko skladišče. Kulturna dediščina je sestavni del njihove skupnostne identitete in se prenaša iz roda v rod ter tako deluje povezovalno med ljudmi iste generacije in med različnimi generacijami. V okolju, kjer smo delali raziskavo, pa je veliko ljudi, ki so tukaj šele prvo generacijo.

Društvo Anbot je društvo ljubiteljev kulturne in naravne dediščine, ustanovljeno leta 2003. Z izobraževalno dejavnostjo, predvsem z organizacijo študijskih krožkov, člani spoznavajo kulturno dediščino in jo ohranjajo (glej www.anbot.si). S svojim imenom se pogosto hudomušno poigrava. »Anbot« v narečju pomeni »včasih«, »an bot« pa »enkrat«. V naslovih dejavnosti tako najdemo: Turizem od anbot, Kamra od Anbot, Butik od anbot, An bot daš – tri bote dobiš, Trafika od Anbot. Butik od anbot lahko pomeni oblačila, kot so jih šivali včasih, lahko pa tudi oblačila, kot nastajajo v društvu Anbot.

Dnevi evropske kulturne dediščine (DEKD) so vsakoletna prireditve, ki se izvajajo od leta 1999 in je skupni projekt Sveta Evrope in Evropske komisije. Z njo spodbujajo ozaveščenost ljudi o kulturni dediščini na evropski ravni. V času Dnevov evropske kulturne dediščine mnogo ljudi obišče različne »kulturne zaklade« in zgodovinske stavbe, ki so običajno za javnost zaprte, ter se udeleži posebnih kulturnih dogodkov, ki v ospredje postavljajo lokalne značilnosti in tradicije, arhitekturo in umetniška dela. Dneve evropske kulturne dediščine organizira 49 evropskih držav, ki so članice Evropske kulturne konvencije pri Svetu Evrope, med njimi tudi Slovenija. Temo prireditve vsako leto izberejo v posameznih državah, torej na nacionalni ravni.

RAZISKOVALNI PROBLEM IN METODOLOGIJA

Pri določitvi raziskovalnih vprašanj smo izhajali iz predpostavke, da neformalno izobraževanje spodbuja oblikovanje skupnosti in občutenje pripadnosti lokalni skupnosti ter da je pomembno povezovanje med strokovnim znanjem, neformalnim izobraževanjem in prostovoljstvom, zato nas je zanimalo povezovanje med delovanjem študijskih krožkov in ohranjanjem kulturne dediščine v kontekstu DEKD in prek tega ustvarjanje novih kulturnih praks, ki so skupne prebivalcem v lokalnem okolju. Spraševali smo se:

- kako študijski krožki v društvu Anbot pripomorejo k ohranjanju kulturne dediščine in kako se to kaže v njihovem delu;
- katere so značilnosti pridobivanja znanja v študijskih krožkih in oblikovanja novih praks v okolju ter kako se srečuje ta prostovoljno delo in strokovno znanje;
- kakšno je učinkovanje študijskih krožkov na oblikovanje skupnosti, medgeneracijskih povezav, lokalne identitete in občutka pripadanja.

Na podlagi tega smo pripravili vprašanja za delno strukturirane intervjuje in usmerjevalne kategorije za raziskavo dokumentacije.

Pri nadaljnjem razčlenjevanju in oblikovanju vprašanj smo bili pozorni na dvojno dvojnost, in sicer na diado ohranjanje/razvijanje in diado stroka/prostovoljci oz. transmisija strokovnega znanja in konstrukcija znanja z neformalnim učenjem. Da bi odgovorili na zastavljena vprašanja, smo raziskovali predvsem vsebine in cilje ter udeležence študijskih krožkov. Posebej smo se osredotočili na povezovanje med delovanjem študijskih krožkov in prireditvijo Dnevi evropske kulturne dediščine.

Zbiranje podatkov

V okviru proučevanja društva smo se osredotočili na analizo delovanja študijskih krožkov (cilji, vsebine, udeleženci). Slednji so v Piranu nastali že leta 1995, tako da je pravzaprav društvo rezultat delovanja študijskih krožkov. Podrobnejša analiza gradiva v arhivu društva se nanaša na obdobje od 2004 do 2011, ko so študijski krožki delovali v okviru društva. Kot enote raziskovanja smo obravnavali 28 študijskih krožkov. Pred nastankom društva je bilo krožkov 15 (od 1995 do 2003). Teh nismo podrobneje raziskovali.

V 28 študijskih krožkov (v času od 2004 do 2011) je bilo vključenih 341 posameznikov, 260 žensk in 81 moških.

Podatke smo zbirali na različne načine, da bi zagotovili čim večjo veljavnost in zanesljivost.

Uporabili smo: analizo dokumentacije društva (arhiv društva), analizo člankov v lokalnem časopisju, intervjuje s predsednico društva (dva nestandardizirana tematska intervjuja in en biografski intervju), analizo skupinskega intervjuja (ob evalvaciji DEKD), nestrukturirane priložnostne pogovore v lokalnem okolju. Naše sogovornice v teh pogovorih so bile knjižničarka, sodelavka Zavoda za varstvo kulturne dediščine in članice študijskih krožkov. Ti pogovori so bili priložnostni, ko smo bili na terenu ob različnih prireditvah.

Podatke smo zbirali od novembra 2011, ko smo imeli prvi biografski intervju s predsednico društva. Od novembra 2011 do marca 2012 smo na Inštitutu za dediščino Sredozemlja v Piranu, kamor je bil prenesen ves arhiv društva Anbot, analizirali obsežno dokumentacijo in različne zapise o društvu. Dodatni intervjuji s predsednico društva so bili opravljeni novembra in decembra 2011 ter

januarja 2012. Spomladi 2012 smo opravili priložnostne pogovore na terenu, kjer društvo deluje. Rezultati so prikazani deskriptivno, sledeč raziskovalnim vprašanjem.

UGOTOVITVE EMPIRIČNE RAZISKAVE

Študijski krožki in ohranjanje kulturne dediščine

Že ob pregledu različnih člankov smo opazili mnogo dejavnosti, ki kažejo na namen ohranjanja snovne in nesnovne kulturne dediščine, npr. pletenje girland ob prazniku svetega Jurija, zavetnika piranske župnije. Z analizo vsebin in ciljev študijskih krožkov, sledeč dokumentaciji, smo ugotovili tudi podrobnosti o procesih izobraževanja in o tem, kako so se udeleženci lotevali izzivov ob ohranjanju kulturne dediščine. Ključno vlogo pri dejavnostih, ki so usmerjene v ohranjanje kulturne dediščine, imata dva člana društva, to sta Natalija Planinc in Polde Belec. Oba sta upokojena, kar je pomemben podatek, ko raziskujemo medgeneracijsko povezanost in vključevanje ljudi iz različnih socialnih skupin v prakse ohranjanja dediščine. Pred upokojitvijo je N. Planinc delala kot pomočnica ravnateljice vrtca, P. Belec pa kot restavrator v Pomorskem muzeju Sergeja Mašere v Piranu. Oba sta dobro spoznala piransko okolje in v svoji profesionalni karieri razvila strokovna znanja, ki jih potrebujeta pri organizaciji izobraževalnih in prostovoljskih dejavnosti v društvu. Študijski krožki so sicer organizirani kot skupine, v katerih naj bi prevladovalo medsebojno učenje med člani, vendar se je pokazalo, da je pri vsebinah s področja restavratorstva potrebno strokovno znanje. Prav tako se je kot nujno potrebno pokazalo znanje na področju animacije ljudi za vklju-

čevanje v študijske krožke, povezovanje dela in za predstavitev dela v javnosti.

Naslovi in vsebine študijskih krožkov se dotikajo različnih vidikov dediščine. Izstopata dva namena, in sicer ohranjanje dediščine in vključevanje dediščine v sodobno življenje, npr. v krožkih recikliranja.

Študijske krožke lahko glede na vsebine in cilje razdelimo v štiri skupine.

- V prvo skupino uvrščamo krožke, katerih osrednji cilj je spoznavanje veščin restavradorstva: Ljubiteljsko restavriranje I in II, Obnavljanje pohištva – voskanje, Restavriranje lesa – konzerviranje, Restavradorstvo, Med dvema stoloma, Vrnimo prvotni lesk. Ti študijski krožki so s svojimi cilji na področju znanja, ozaveščanja javnosti o odgovornem odnosu do dediščine in delovanja usmerjeni v različne vrste restavradorstva. Lotevali so se restavriranja pohištva (stoli, omare), stavbenega pohištva (obnavljanje škur/polken), kapelice.
- V drugo skupino uvrščamo vsebine, ki kažejo na ohranjanje predmetov in običajev: Istrska poroka, Ulično in drugo okrasje iz pozabe, Istrske košare I in II (čajne iz beke), Soline skozi čas (proučevanje oblačilne kulture), Turizem od Anbot. Pri vseh teh krožkih so študenti obujali stare veščine in običaje. Ko so proučevali in nato pletli ulično okrasje, so spoznavali značilnosti in pomen praznovanja velike noči in svetega Jurija. Ob prazniku svetega Jurija in procesiji v aprilu 2008 so pripravili svečano okrasje za mesto (Tartinijev trg in Ulica IX. korpusa do stolne cerkve) in veščine pletenja bršljanovih girland naučili učence razredne stopnje vseh štirih osnovnih šol v občini (OŠ Piran, OŠ Lucija, OŠ Sečovlje, OŠ z italijanskim učnim jezikom)

ter mnoge meščane. Pletli so tudi veliko-nočne oljčne palme, košare za *žegen*, izdelovali mediteranske šopke. V krožku o turizmu so raziskovali zgodovino turizma v Piranu in Portorožu ter se naučili plesti senčnike oz. vetrnike, kakršne so nekoč uporabljali na plažah (okrog leta 1900). Vetrnike so splekli na podlagi fotografij, saj ni ohranjen noben vetrnik od takrat.

- V tretjo skupino sodijo tista področja, ki eksplicitno povezujejo navade ali predmete iz preteklosti s sodobnostjo (z uporabnostjo v sodobnosti): Reciklirajmo in Reciklirana darila, Butik od anbot – reciklaža I in II, Škarjice hrustalke. V zadnjih treh krožkih (Butik I, II in Škarjice) so se ukvarjali s šivanjem oblačil. Proučevali so oblačila iz obdobja 1905–1910, iz starih oblačil so izdelovali nova. Sešili so ženske obleke, kopalke, modne dodatke in nato s tem nastopali kot turisti iz starega hotela Palace, na Muzejskem vlaku in drugih prireditvah. Želeli so opozoriti na sodobno potrošništvo in pokazati, kako lahko z uporabo starega tudi prihranimo.

Naslednji sklop študijskih krožkov oz. podskupina povezuje lokalne značilnosti in umetniško izražanje. Za vse je značilno, da so spoznavali preteklost in značilnosti umetniške oblike (mozaik, pisava, fotografija) in nato izbrano tehniko uporabljali za lastno izražanje. V tej podskupini so naslednji krožki: Mozaik – začetni in nadaljevalni, Kaligrafija I in II, Ujemi pravi trenutek (fotografiranje).

V študijskih krožkih o mozaiku, ki so delovali pod mentorstvom arhitekta in umetnika Igorja Orešiča, so razvijali veščine sestavljanja mozaikov. Vsak študent je sestavil več individualnih mozaikov, skupaj so pripravili mozaik sv. Jurija, ki je bil nato postavljen na župnijski vrt.

V študijskih krožkih o kaligrafiji so gojili umetnost pisanja in v okviru DEKD 2008, posvečenih Trubarju, sooblikovali knjigo velikanka, ki je ob tem nastala na Rašici.

- Četrta skupina združuje krožke, kjer se povezujejo z naravo (predvsem se ukvarjajo z zelišči in dišavnicami ter solinami): Soline skozi čas, Sivka, Narava ponuja dragocenosti. Študijska krožka Sivka in Narava ponuja dragocenosti sta omogočala spoznavanje zdravih zelišč in dišavnic, kako jih je treba nabirati in kaj lahko iz njih naredijo. Naučili so se tudi oblikovanja pletenk, venčkov in punčk iz sivke. Poleg tega so razvijali refleksijo o zdravi prehrani in načinu življenja, ki bi bil bolj povezan z naravo in manj z velikimi nakupovalnimi centri.

Pridobivanje znanja in oblikovanje novih praks v okolju

Študijski krožki so delovali z namenom, da bi spoznavali kulturno dediščino in jo ohranjali ter ob tem povezovali ljudi. Mentorstvo v študijskih krožkih so prevzeli strokovnjaki za posamezna področja (P. Belec, I. Orešič, U. Trnkoczy, če jih naštejemo le nekaj) ali člani društva. To kaže na potrebo, da je mentor strokovnjak na področju vsebine. Podobne ugotovitve najdemo tudi v analizi etnoloških krožkov, ki jo je opravila Dolžan Erženova (2012) in ki postavlja kot problem pristopanje do strokovnega znanja (v njeni analizi etnološkega), če so mentorji študijskih krožkov strokovnjaki z drugih področij. Možen odgovor na to je piranska praksa, kjer so vključeni mentorji, ki so profesionalci na izbranem področju.

Znanje o posamezni temi so člani študijskih krožkov (ŠK) v Piranu pridobivali tudi na strokovnih ekskurzijah, sejnih, posebnih pre-

davanjih, ki so jih pripravili vabljeni strokovnjaki specialisti iz Slovenije in zamejstva. Kot primere navedimo ŠK Ljubiteljsko restavriranje, ki je povabil magistra konservatorstva in restavratorstva Alexa Batista in arhitekta Janaka Rožiča, ŠK Restavriranje lesa – konzerviranje je pripravil vikend delavnico restavriranja s konservatorjem Stankom Vitezom. ŠK o mozaiku je sodeloval s šolo mozaika iz Spilimberga. ŠK Turizem od anbot je sodeloval z Inštitutom za dediščino Sredozemlja in Tomijem Brezovcem ter Slobodanom Simičem. Znanje se je v krožkih gradilo na različne načine in ni bilo le plod sodelovalnega učenja med člani krožkov. Čeprav se sodelovalno učenje kaže kot pomembno, je treba dodati tudi metode transmissijskega učenja in učenja z delovanjem pod vodstvom strokovnjaka.

Ob zaključku študijskih krožkov so člani z razstavami v Studiu galeriji Gasspar v Piranu, v Kamri od anbot, v Sečovljah in na Tartinijevem trgu ter s sodelovanjem na različnih prireditvah (Dnevi evropske kulturne dediščine, Poletna muzejska noč, Solinarski praznik ob prazniku sv. Jurija, Festival sivke v Ivanjem Gradu, 100. obletnica prvega trolejbusa v Piranu, 100. obletnica bratov Rusjan na letališču Portorož) svoja dela predstavili tudi širši javnosti. Poglavitna značilnost izobraževanja v študijskih krožkih je namreč delovanje v prostoru. Skupno učenje in skupno delovanje se združita na sejenskih prireditvah. Sejem starin, domače obrti in darov narave nastaja v organizaciji društva Anbot in je po izjavah nekaterih sogovornikov »dnevna soba« Pirana.

Za oblikovanje znanja v prostovoljnih združenjih je pomembno sodelovanje s strokovnimi združenji. Ugotavljamo namreč, da je

Značilnost izobraževanja v študijskih krožkih je delovanje v lokalnem prostoru.

izstopajoč vpliv na celotno delovanje društva, še posebej pa na organiziranje in izvedbo izobraževalnih dejavnosti, imelo povezovanje s prireditvijo Dnevi evropske kulturne dediščine, saj je društveno delovanje ob tem sodelovanju natančneje izoblikovalo svoje cilje in vsebine v posameznih študijskih letih.

V obdobju od leta 2004 do 2011 so se na Dnevih evropske kulturne dediščine zvrstile različne teme, ki jih je izbral Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije in so skupne za vso državo. Društvo Anbot jih je v Piranu v sedmih letih poimenovalo še s svojim imenom, kar lahko vidimo v spodnji tabeli (glej Tabela 1).

Člani društva Anbot so se v vse Dneve evropske kulturne dediščine aktivno vključili, in sicer kot organizatorji in koordinatorji Dnevov evropske kulturne dediščine v Piranu ter kot izvajalci posameznih dejavnosti. K sodelovanju so pritegnili mnoge posameznike, dru-

štva, galerije, muzeje, knjižnice, združenja, glasbene, gledališke, plesne skupine, vrtce, osnovne in srednje šole, primorsko univerzo, podjetja, župnijo Piran, organizacije, različne medije, starinarje ter Občino Piran in Zavod za varstvo kulturne dediščine OE Piran. Vloga društva je bila povezovalna, animacijska (animacija prebivalcev v lokalnem okolju) in izobraževalna (ozaveščanje o pomenu kulturne dediščine). Različnih znanj torej ne zadržijo v svojem ožjem skupinskem okolju, temveč ga predajajo v prostor ter s tem spodbudijo nove dogodke in nova povezovanja.

V okviru dogodkov DEKD, ki jih je organiziralo društvo Anbot, so si obiskovalci lahko brezplačno ogledali razstave, zbirke, stare avtomobile, barke, ročna dela, modno revijo, predstavitev dejavnosti društev, gledališke, lutkovne, plesne, akrobatske predstave, se udeležili tedna odprtih vrat, simbolične zasaditve drevesa prostovoljstva ter plesnih, ustvarjalnih in drugih delavnic, prisluhnili

Tabela 1: Poimenovanje nacionalne teme Dnevov evropske kulturne dediščine in poimenovanje lokalnih aktivnosti društva Anbot

Nacionalna tema Dnevov evropske kulturne dediščine	Poimenovanje lokalnih prireditev v Piranu (društvo Anbot)
Konservatorstvo in restavracijsko	Piranska podstrešja pripovedujejo (2004)
Nesnovna kulturna dediščina	Društvo Anbot je v letu 2005 organiziralo nacionalno odprtje Dnevov evropske kulturne dediščine in jih niso posebej poimenovali.
Gradovi, utrdbe in mestna obzidja	Sedem mestnih vrat v treh obzidjih Pirana (2006)
Arhitekt Jože Plečnik	Ozrimo se v tla – tlaki tako in drugače (2007)
Primož Trubar in njegov čas	Trubar nekoč in jutri (2008)
Dediščina, inovativnost in ustvarjalnost	Turizem od anbot (2009)
Kulturna dediščina in pomanjkanje	Butik od anbot (2010)
Dediščinske skupnosti in prostovoljstvo	An bot daš, tri bote dobiš (2011)

koncertom, predavanjem, poeziji, skečem, glasbenim pravljicam, pripovedovanju pomorščakov, si ogledali različne projekcije, dokumentarne filme, po živi verigi prenašali cerkveno opremo, okušali istrske in druge jedi, se seznanili s tradicionalnimi družabnimi igrami, se sprehodili po sejmu starin, domače obrti in darov narave itd. Študijski krožki in drugi člani društva s svojim delovanjem povezujejo različne akterje v lokalni skupnosti. Povezovanje med tako različnimi interesi, kot obstajajo v šolah, verskih skupinah, umetniških združenjih ali v upravi občine, sloni na obsežnem animatorskem znanju. Slednjega sicer v naših pogovorih nihče ni omenjal, zato sklepamo, da je to del tacitnega znanja, ki se je razvilo s skupnim delovanjem krožkov v društvu.

V letih 2009 in 2010 so se trije študijski krožki poimenovali enako kot piranski Dnevi evropske kulturne dediščine: leta 2009 – študijski krožek Turizem od anbot, tema: Turizem od anbot; leta 2010 – študijski krožek Butik od anbot – reciklaža I in študijski krožek Butik od anbot – reciklaža II, tema: Butik od anbot. Glede na to, da je tema Dnevov evropske kulturne dediščine za naslednje leto znana že mesec ali dva po koncu tekoče prireditve, lahko sklepamo, da na izbiri vsebin študijskih krožkov v društvu Anbot vpliva napoved teme Dnevov evropske kulturne dediščine Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije.

V prireditvi DEKD je bila s svojim delovanjem neposredno vključena polovica vseh krožkov. V analizi smo opazili, da je imel v letu 2005 študijski krožek Istrska poroka in v letu 2011 študijski krožek Vrnimo prvotni lesk enako temo, kot so jo obravnavali Dnevi evropske kulturne dediščine (Nesnovna kulturna dediščina oziroma Dediščinske skupnosti in prostovoljstvo), čeprav študijska krožka v prireditvi nista bila vključena.

Vključitev študijskih krožkov v prireditvi DEKD je pustila tudi sledi v mestu. Obnovili so polkna na dveh piranskih hišah (člani ŠK Ljubiteljsko restavriranje I in II, 2004). Po razstavi stare potapljaške opreme v okviru DEKD 2004 je lastniku Žarku Sajiču uspelo pridobiti prostor za novi muzej podvodnih dejavnosti. Leta 2004 so tudi obnovili kapelico v Ulici svobode (člani ŠK Ljubiteljsko restavriranje I in II). Ob tem je nastalo več brošur in zgibank: »Ulično pohištvo – tlakovano z namenom« (2007), »Piran – mestno obzidje« (2006) in »Porton« (2007). Na novo so tlakovali dvorišče v Pristaniški ulici (člani društva Anbot s strokovnjaki, 2007), postavili stenski mozaik sv. Jurija na župnijski vrt (izdelali so ga člani študijskega krožka Mozaik – nadaljevalni, 2007), izdelali prototip senčnika oz. vetrnika iz leta 1909 (člani študijskega krožka Turizem od anbot, 2009) ter zasadili drevo prostovoljstva na parkirišču pri kopališču Riviera (2011).

Usklajenost študijskih krožkov v društvu Anbot in Dnevov evropske kulturne dediščine se kaže v njihovih skupnih ciljih in poslanstvu: spoznati pomen ohranjanja kulturne dediščine, ozaveščati ljudi o pomenu ohranjanja naravne in kulturne dediščine ter o odgovornem odnosu do dediščine. Zanimiva povezava je nastala v letu 2011, ko je bila nosilna tema povezovanje med kulturno dediščino in prostovoljstvom. Takrat so pomen sodelovanja vseh pri ohranjanju kulturne dediščine simbolično prikazali z oblikovanjem žive verige prostovoljcev, po kateri so prenašali cerkveno opremo iz krstilnice v župnijski depo na podstrešju cerkve sv. Jurija.

Vsi ti primeri kažejo na dejavno ustvarjanje sodobnih praks, ki slonijo na elementih iz preteklosti, a tudi vnašajo v okolje nove možnosti za dejavnosti, povezovanje in oblikovanje skupnosti ter lokalne identitete. Slednje je

bilo že predmet naslednjega raziskovalnega vprašanja.

Študijski krožki in soustvarjanje skupnosti – razvoj skupnostne identitete

Kulturna dediščina je pomembna za razvoj lokalne identitete, občutka pripadanja skupnosti. A ne le da raziskovanje in ohranjanje dediščine vpliva na občutek pripadanja, že samo delovanje, socialna praksa raziskovanja in učenja o dediščini ustvarjajo skupnost. V piranskih študijskih krožkih se povezujejo različne skupine ljudi (nekateri so upokojeni, nekateri zaposleni ali brezposelni, različna je izobrazbena struktura) in tudi krožki sodelujejo z različnimi skupinami, npr. medgeneracijsko povezovanje pri obnovi polken starejšim meščanom, ki sami tega ne zmorejo. Medgeneracijsko povezovanje se kaže tudi v njihovem sodelovanju z otroki in mladimi, s šolo in vrtcem (npr. Župančičeve prireditve).

Neformalno izobraževanje v študijskih krožkih smo prepoznali kot način za ustvarjanje skupnosti in identitete. V ciljih delovanja društva (statut društva) se denimo omenja: sodelovanje z različnimi organizacijami v okolju, organiziranje dejavnosti, povezanih z okoljem, dejavno vplivanje na okolje, medgeneracijsko povezovanje, razvijanje pripadnosti lokalnemu okolju. To, da so člani v okolju dejavni, ne kažejo le zapisani cilji in njihovi društveni zapisniki, temveč tudi odzivi okolja. Mnogo je člankov v lokalnih časopisih o njihovem delovanju. Sprejetost v okolju se izraža tudi v tem, da so razna združenja pripravljena odstopiti prostore za njihovo delovanje. ŠK o mozaiku je potekal v podstrešni delavnici Tartinijeve hiše v Piranu. Prostor jim je odstopila Skupnost Italijanov Piran. ŠK Ujemi pravi trenutek je deloval v palači Apollonio. Svoje društvene prostore so dobili v brezplačen najem od podjetnika in politika

Mišiča. Sodelovanje s podjetnikom Mišičem se nadaljuje tudi z razstavljanjem izdelkov v Studiu Galeriji Gasspar. Sodelujejo z Univerzo na Primorskem, in sicer z Inštitutom za dediščino Sredozemlja, ki s prostorom, sodobno tehnologijo in knjižnico omogoča izvedbo strokovnih predstavitev tudi za širšo skupnost. Izdelava skupinskega mozaika sv. Jurija v velikosti 80 krat 120 centimetrov ni povezala le študentov krožkarjev, temveč tudi študente mednarodne šole mozaika iz Spilnberga (Italija) in nato skupnost vernih. Stenski mozaik so leta 2007 postavili na notranjo stran zidu ob vhodu na župnijski vrt pri cerkvi sv. Jurija, blagoslovil ga je takrat pomožni koprski škof dr. Jurij Bizjak, po čemer sodimo, da je bilo delo sprejeto v skupnosti vernikov.

Društvo organizira Sejem starin, domače obrti in darov narave, ki se dogaja vsako četrto soboto v mesecu od aprila do septembra, in nato decembra še Božično-novoletni sejem. Sejmi so izjemno dobro obiskani, velika vrednost pa je, da so na vsakem organizirane tudi delavnice, v katere se lahko vključijo obiskovalci. Delavnice večinoma vodijo člani krožkov (npr. izdelovanje sivkinih butaric, velikonočnih palmic, mediteranskih šopkov, kaligrafija).

Študijski krožki so potekali tudi na dvoriščih domačij (Benčič), v prostorih krajevne skupnosti (Lucija). V sodelovanju z Ljudsko univerzo Koper (konzorcijski partnerji) je nastala Točka vseživljenjskega učenja v Piranu.

Aktivno delovanje v prostoru smo opazili tudi pri analizi ciljev posameznih krožkov. Izstopa sicer že omenjena povezanost z DEKD, vendar si študijski krožki niso postavljali le ciljev, ki bi izhajali iz tem DEKD. Njihovi cilji niso nastajali le pod vplivom zamisli Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, ampak so se prilagajali tudi

potrebam v piranskem okolju (Solinarski praznik, Praznik oljk, oljčnega olja in vina, občinski praznik ...).

Da se v krožkih oblikuje pripadnost, so potrdile izjave članov krožkov. Po pogovorih z nekaterimi člani (2012), po intervjuju s predsednico društva (2012) in po analizi evalvacijskega srečanja po DEKD (2009) smo lahko ugotovili, da je sodelovanje v študijskih krožkih pomembno tudi zaradi druženja, sodelovanja, ponujanja opore in krepitve občutka pripadanja. Poleg jasno izraženih izobraževalnih dosežkov (oblikovanje znanja in veščin) se gradi skupnost, in to tako v krožkih kot pri povezovanju krožkov z lokalnim okoljem.

V analizi lahko izločimo nekatere pojme, ki se najpogosteje pojavljajo v izjavah posameznikov:

- ponos in zavedanje o vrednosti svojega delovanja (ponosni so na svoje delo, o sebi menijo, da so nekaj posebnega);
- sodelovanje vseh (omenjajo različne dejavnosti, kjer sodelujejo vsak po svojih zmožnostih in je vsak prispevek cenjen);
- občutek pripadnosti (pravijo, da jih skupina bogati, vsaka naslednja stvar je boljša; uporaba zaimka »mi«, tudi družina zaznava pomen pripadanja krožkarjem);
- uživanje v skupnem delovanju (veselje, uživanje, zadovoljstvo, dobro počutje, omenjajo posebno vzdušje, pozitivno energijo, pozabijo na čas in slabo voljo, »tok, ki odnese stres«).

Vse naštetu kaže na razvijanje skupnosti v krožkih in občutka pripadanja dogajanju ter na povezovanje skupin v lokalnem okolju. Na poseben način s svojim delovanjem v okolju krepijo vezi med ljudmi, zato lahko njihovo dejavnost uvrstimo med socialno inovatorstvo. Člani društva so povedali, da se je tre-

ba iz dediščine »*kaj naučiti in ne je samo opazovati*«. V svoji praksi naredijo še več: ustvarjalno posegajo v družbene odnose. To jim okolje priznava. Naj navedemo misel iz pisma Pirančanke, ki ga je poslala na društvo po predstavitvi raziskave (oktobra 2012, arhiv društva Anbot).

»V preteklih letih se je velikokrat zazdelo, da se Piran izgublja in postaja mesto duhov, da tu živijo samo še vikendaši in tisti, ki se bodo ob prvi priložnosti odselili. Pa vendar ni tako, še so v Piranu ljudje, ki jim je za mesto mar, predvsem pa so zanj pripravljeni kaj narediti, in taka izjemno močna skupina ljudi je združena v društvu Anbot. [...] Je srce Pirana, ki največ svoje energije daje prav drugim Pirančanom [...]« In nadaljuje, da se Pirančani na sejnih počutijo, kot da bi prišli domov na množično družinsko kosilo.

V pogovorih so še povedali, da ima društvo vedno odprta vrata in omogoča meščanom, da pridejo po nasvet in pomoč pri obnavljanju svojih predmetov. Ljudje prinašajo v društvo stare predmete: okvirje za slike, možnarje, stara izvezena ženska spodnja oblačila, zanimive stole, šivalni stroj, stare slike o Piranu, celotno staro kuhinjo za opremo Kamre od anbot (to je razstavni prostor društva). Meščani postajajo skupaj s člani društva občutljivejši za vprašanja dediščine in dobivajo večjo željo po njenem ohranjanju ter spoštljivejši odnos do preteklosti. Društvo ni zaprto v krog občine Piran in študijskih krožkov, temveč članstvo društva vključuje občane iz vseh treh obalnih občin in tudi iz zamejstva. Priznavanje njihovega pomena se kaže tudi v nagradah, ki so bile podeljene društvu ali krožkom. Društvo je tako prejelo priznanje krajevnne skupnosti Piran (2012), plaketo občine Piran (2005); leta 2004 je ŠK Ohranjanje dediščine prejel priznanje Andragoškega centra Slovenije. Ta priznanja kažejo, da je delovanje sprejeto v

okolju ter tudi v andragoških in etnoloških strokovnih krogih. Slednje še zlasti potrjuje ta priznanje Andragoškega centra Slovenije (2009) in Steleletovo priznanje Slovenskega konservatorskega društva (2005). Društvo Anbot je bilo leta 2011 izbrano tudi za spletno predstavitev prostovoljstva Slovenije ob evropskem letu prostovoljstva v Bruslju.

ZAKLJUČEK

Sklenemo lahko, da je vloga društva v lokalnem okolju velikega pomena tako za ohranjanje kulturne dediščine kot za ozaveščanje ljudi o pomenu te dediščine. Člani študijskih krožkov, ki s svojim delovanjem ustvarjajo nove prakse, spodbujajo tudi kritičen odnos do pojavov potrošništva (Butik od anbot) in nov pogled na običaje, ki v sodobnem času dobijo nove pomene, npr. pletenje girland je tudi način druženja in ne le okrasitve ulice. Posamezniki kot akterji oblikujejo svoje mreže pomenov, ki so stlane s skupinskimi pomeni. Ti pomeni nastajajo v praksah vsakdanjega življenja in dajejo človeku občutek identitete. Delovanje v študijskih kroških postaja v društvu vsakdanja praksa in prispeva k razvoju kritičnega odnosa do sodobnih problemov, ne le do kulturne dediščine. Ugotovimo lahko, da gre za kakovosten odnos do ohranjanja in prikazovanja kulturne dediščine, kot to imenuje Hazler (2002: 58).

Potrdimo lahko tudi, da je neformalno izobraževanje v študijskih kroških pomemben način za oblikovanje občutka pripadnosti in razvoj skupnostne identitete. V učenju, ki se dogaja v društvu, po našem opazovanju obstaja pomembna dialektika med eksplicitnim znanjem (ki se kaže kot prenos strokovnega znanja in kot uporaba dekontekstualiziranega teoretskega znanja) in implicitnim ali tihim znanjem, ki nastaja med delovanjem. Tiho znanje se obli-

kuje brez jasno določenih ciljev, nastaja v okolju in se izrazi v okolju. Preplet med obojima vodi v aktivno poseganje v lokalni prostor.

Že ob koncu prejšnjega stoletja so avtorji kot npr. Lyotard (2002) in Bauman (1992) pisali, da doživljamo splošno globalno razočaranje (deziluzijo) ob različnih ideoloških pozicijah in usihanje legitimnosti avtoritete, katere nosilci so državne institucije, cerkve, mediji. Slednji so izgubili moč nadzora nad oblikovanjem socialne realnosti in individualne identitete (Castells, 1997; Vatimo, 1992). V sodobnosti se to še bolj intenzivno kaže v vsakdanjem življenju vseh ljudi. Rezultat omajanega zaupanja v velike ideologije je razvijanje zaupanja v skupinah, ki jih človek pozna. Človekova angažiranost tako ne izhaja iz pripadanja velikim ideologijam in tradicionalnim institucijam, marveč iz pripadanja skupinam, v katerih si je ta občutek vzgojil. Društvo in študijski krožki, ki so bili vključeni v našo raziskavo, so primer takega socialnega intermediarnega okolja, kjer se razvija sodelovanje in oblikuje identiteta, povezujeta posameznik in širša skupnost.

LITERATURA

- Anbot. www.anbot.si. (Dostopno 10. 9. 2012.)
- Baš, A. (ur.). (2004). *Slovenski etnološki leksikon*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Bauman, Z. (1992). *Intimations in Postmodernity*. London: Routledge.
- Bogataj, J. (1992). *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Bogataj, N. (2012). *Analiza vsebin študijskih krožkov*. Dostopno 3. 5. 2012 na strani http://arhiv.acs.si/porocila/Analiza_studijskih_krozkov.pdf
- Bračun Sova, R. (ur.). (2009). *Slovenska univerza za tretje življenjsko obdobje in muzeji z roko v roki*. Ljubljana: Društvo za izobraževanje za tretje življenjsko obdobje.

- Castells, M. (1997). *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell.
- Chadwick, A., Stannett, A. (ur.). (2000). *Museums and the education of adults*. Leicester: NIACE.
- Dolžan Eržen, T. (2012). Študijski krožki med preteklostjo in prihodnostjo. V: N. Bogataj (ur.). Študijski krožki: *Iz korenin k novim izzivom za življenje v skupnosti*. Ljubljana.
- Fakin Bajec, J. (2011). *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Fairclough, G. (2008). »New Heritage: an Introductory Essay – People, Landscape and Change«. V: G. Fairclough, R. Harrison, J. H. Jameson, J. Schofield (ur.). *The Heritage Reader*. London, New York.
- Findeisen, D. (1998). »O kulturi in izobraževanju odraslih«. *Andragoška spoznanja*, 1-2: 4–7.
- Govekar Okoliš, M. (2006). »Razvoj in pomen prosvetnoizobraževalnega dela društev na Goriškem in v Trstu v letih 1849–1914«. *Šolska kronika*, 2: 297–319.
- Graham, B. (2002). »Heritage as a knowledge: Capital or Culture?«. *Urban Studies*, 5/6: 1003–1017.
- Halbwachs, M. (2001). *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Hazler, V. (2002). »Dediščina vsakdanjega življenja je tudi člen turistične promocije Slovenije!«. V: S. Uršič, V. Poniž (ur.). *Naravne vrednote, kulturna dediščina – vrednote turističnega razvoja*. Ljubljana.
- Kasworm, C. E., Rose, A. D., & Ross-Gordon, J. M. (ur.). (2010). *Handbook of Adult and Continuing Education*. Los Angeles, London: SAGE.
- Ličen, N. (1996). »Društva nekoč in danes z vidika skupnostnega izobraževanja«. *Andragoška spoznanja*, 3: 45–52.
- Lyotard, J. F. (2002). *Postmoderno stanje*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
- Muršič, R. (2005). »Kvadratura kroga dediščine. Toposi ideologij na sečišču starega in novega ter tujega in domačega«. V: J. Hudaes, N. Visočnik (ur.). *Dediščina v očeh znanosti*. Ljubljana.
- Pallasmaa, J. (2012). *Misleča roka: eksistencialna in utelešena modrost v arhitekturi*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Pletikosič, I. (2001). »Vpliv selitvenih gibanj na spreminjanje števila prebivalcev v Piranu sredi 20. stol.«. *Annales*, 2: 387–394.
- Taylor, E. W., McKinley Parrish, M. (ur.). (2010). *Adult Education in Cultural Institutions: Aquariums, Libraries, Museums, Parks, and Zoos*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Tolstoy, V. (2009). »Heritage and Dialogue«. V: *Heritage and Beyond*. Strasbourg.
- Vattimo, G. (1992). *The Transparent Society*. Cambridge: Polity.
- Židov, N. (2011). »Od Unescope Konvencije o varovanju nesnovne kulturne dediščine do registra žive kulturne dediščine na Slovenskem«. *Etnolog*, 21: 281–292.
- Židov, N. (2011a). »Muzeji in družbeno vključevanje. Primer razstave o brezdomstvu v Slovenskem etnografskem muzeju«. *Etnolog*, 21, str. 245–261.